

deKON-KÖNYVEK
IRODALOMELMÉLETI ÉS INTERPRETÁCIÓS SZOROZAT
10.

A sorozatot gondozza
a deKON-csoport (Szeged)

HÁRS ENDRE, HÓDOSY ANNAMÁRIA,
KISS ATILA ATILLA, KOVÁCS SÁNDOR S.K.,
ODORICS FERENC, SZILASI LÁSZLÓ

A sorozatot szerkeszti
ODORICS FERENC

TESTES KÖNYV II.

Szerkesztette

KIS ATILA ATILLA – KOVÁCS SÁNDOR S.K. – ODORICS FERENC

ICTUS

és

JATE IRODALOMELMÉLET CSOPORT
Szeged, 1997

Michel Foucault

A szubjektum és a hatalom

Én egy más módszert javasolnék ahhoz, hogy közelebb jussunk a hatalmi viszonyok új ökonómiájához: olyan módszert, amely empirikusabb, közvetlenebb összefüggésben van jelenlegi helyzetünkkel, és több kapcsolatot foglal magában az elmélet és a gyakorlat között. A módszer abban áll, hogy a hatalom különféle formáival szemben megnyilvánuló ellenállás formáit vesszük kiindulópontnak. Hogy egy másik metaforával éljek, ez a megközelítés az ellenállást egyfajta kémiai katalizátorként használja, melynek segítségével hatalmi viszonyokra derít fényt, meghatározza helyzetüket, feltárja alkalmazási területüket és módszereiket. Ahelyett, hogy a hatalmat belső racionalitásának szemszögéből elemezné, ez a módszer a stratégiák antagonizmusán keresztül veszi elemzés alá a hatalmi viszonyokat.

Ahhoz például, hogy meglássuk, mit ért társadalmunk az épelméjűségen, talán azt kellene megvizsgálnunk, mi történik az örület területén.

A jogszerűséget megérthetnénk a jogtalanság területét kutatva.

A hatalmi viszonyok jelentésének megértéséhez pedig talán az ellenállás formáit kellene feltárnunk, és azokat a kísérleteket, amelyek ezeket a viszonyokat igyekeznek megbontani.

Kiindulásképpen vegyünk egy sor ellenszegülési formát, amelyek az elmúlt néhány év során alakultak ki: ilyen például az ellenszegülés azzal a hatalommal szemben, amelyet a férfiak gyakorolnak a nők felett, a szülők a gyermekek, a pszichiátria az elmebetegek, az orvostudomány a népesség, a bürokrácia az emberek életmódja felett.

Nem elég annyit kijelentenünk, hogy ezek a hatósággal szemben folytatott küzdelmek; meg kell próbálnunk még pontosabban meghatározni, hogy mi az, ami közös bennük.

1. Mind „határokat átszelő” küzdelmek, azaz nincsenek egy országra korlátozva. Természetesen egyes országokban könnyebben és nagyobb mértékben fejlődnek ki, de nincsenek a kormányzat egy meghatározott politikai vagy gazdasági formájához kötve.

2. Ezek a küzdelmek magukat a hatalom által gyakorolt hatásokat célozzák meg. Az orvosi szakmát például elsősorban nem azért bírálják, mert nyereséget termelő vállalkozás, hanem azért, mert ellenőrizhetetlen hatalmat gyakorol az emberek teste, élete és halála felett.

3. Mind „közvetlen” küzdelmek, mégpedig két okból. Az ilyen küzdelmekben az emberek a hatalom velük legközelebbi kapcsolatban álló megnyilvánulásait bírálják, az olyan hatalmi formákat, amelyek hatásukat egyénekre gyakorolják. Nem a „legfőbb ellenséget”, hanem a közvetlen ellenséget keresik. Problémáikra sem a jövőben várnak megoldást (pl. felszabadítást, forradalmat, az osztályharc végét). A magyarázatok elméleti skálájával vagy a történezeseket (véleményben) megosztó forradalmi renddel összevetve ezek anarchista küzdelmek.

De nem ezek a pontok a legeredetibbek bennük. A következő vonások számomra specifikusabbnak tűnnek:

4. Oyan küzdelmekről van szó, amelyek megkérdőjelezzik az egyén státusát: egyfelől határozottan állítják az egyén jogát ahhoz, hogy

különböző legyen, és hangsúlyoznak minden olyan vonást, amely az egyént igazán egyénivé teszi. Másfelől támadnak mindent, ami az egyént elkülöníti, másokkal való kapcsolatait megbontja, szétzilálja a közösségi életet, az egyént kényszerűen önmagára utalja és korlátokat szabva saját identitásához köti.

Ezek a küzdelmek nem igazán az „individuális” ellen vagy mellett vannak, inkább az „individualizáció irányítottsága” ellen folynak.

5. Ezek a küzdelmek a hatalomnak olyan hatásaival szegülnek szembe, amelyek a tudással, a kompetenciával, a képzettséggel vannak kapcsolatban; a tudás kiváltságaival szemben folytatott küzdelmekről van szó. Ugyanakkor szembeszállnak a titkolózással, az elferdítéssel, az emberekre ráerőszakolt misztifikáló megjelenítésekkel is.

Nincs ebben semmi „szcientizmus” (azaz a tudományos ismeret értékébe vetett dogmatikus hit), de nem jelenti minden igazolt igazság kételkedő és relativisztikus elutasítását sem. Az a mód kérdőjeleződik itt meg, ahogy a tudás áramlik és működik, ahogy a hatalomhoz kapcsolódik. Vagyis a *régime du savoir*.

6. Végezetül, ezek a jelenlegi küzdelmek mind egyetlen kérdés körül forognak: Kik vagyunk? Elutasítják a fenti absztrakciókat, a gazdasági és ideológiai állami erőszakot, amely nem törődik azzal, hogy egyénileg kik vagyunk, és egyszersmind elutasítják a tudományos vagy bürokratikus hivatali inkvizíciót, amely meghatározza az egyén identitását.

Összefoglalva, ezeknek a küzdelmeknek a fő célja nem az, hogy „ilyen vagy olyan” hatalmi intézményt, csoportot, elitet, osztályt támadjanak; inkább a hatalom egy technikája, valamely formája ellen irányulnak.

A hatalomnak ez a formája arra a közvetlen mindennapi életre gyakorolja hatását, amely kategorizálja az egyént, megjelöli saját individualitásával, hozzáragasztja saját identitásához, rákényszeríti az igazság törvényét, amelyet az egyénnek fel kell ismernie és el kell fogadnia, és amelyet őbenne másoknak fel kell ismerniük és el kell fogadniuk. A hatalomnak olyan formája ez, amely egyénekből szubjektumokat hoz létre. A *szubjektum* szónak két jelentése van: az egyikben az egyén irányításon és függőségen keresztül másnak van alávetve

{*subject to*}, a másikban pedig egyfajta lelkiismeret vagy önismeret saját identitásához köti. Mindkét jelentés egy hatalmi formára enged következtetni, amely az egyént valaminek alárendeli, aláveti {*subjugates and makes subject to*}.

Általában véve a küzdelmeknek három típusát különböztethetjük meg: vagy uralmi formák (etnikai, társadalmi és vallási elnyomás) ellen irányulnak; vagy a kizsákmányolás formái ellen, melyek az egyéneket elválasztják attól, amit megtermelnek; vagy pedig az ellen, ami az egyént önmagához köti, és ezáltal másoknak alárendeli (ide tartoznak az alávetés {*subjection*} elleni, valamint a szubjektivitás és az alárendelés {*submission*} formái elleni küzdelmek).

Úgy gondolom, a történelemben számos példát találhatunk a társadalmi küzdelmeknek erre a három fajtájára, vagy egymástól elszigetelt, vagy összekeveredett formájukban. Az egyik közülük azonban a legtöbb esetben akkor is dominál, amikor összekeverednek. A feudális társadalmakban például az etnikai és társadalmi elnyomás formái ellen folytatott küzdelmek voltak túlsúlyban, holott a lázadás okai közül a gazdasági kizsákmányolás is nagyon fontos lehetett volna.

A tizenkilencedik században a kizsákmányolás elleni küzdelem került előtérbe.

Napjainkban az alávetés formái – a szubjektivitás alárendelés – elleni küzdelem válik mind fontosabbá, bár nem tűntek el az uralom és a kizsákmányolás formáival szemben folytatott küzdelmek sem. Éppen ellenkezőleg.

Az a gyanúm, hogy társadalmunk nem először kerül szembe a küzdelemnek ezzel a fajtájával. Mindazokat a mozgalmakat, amelyek a tizenötödik és a tizenhatodik században zajlottak és fő kifejeződésük, eredményük a Reformáció volt, úgy kellene elemeznünk, mint a nyugati szubjektivitás-élmény nagy válságát, és mint lázadást az ellen a vallási és erkölcsi hatalom ellen, amely a középkorban ezt a szubjektivitást kialakította. Az igény, hogy közvetlenül részt vehessünk a lelki életben, az üdvözülés elnyerésében, a Könyvben lefektetett igazságban – mindez egy új szubjektivitásért folytatott küzdelem volt.

Tudom, milyen ellenvetéseket lehet tenni. Mondhatjuk, hogy az alávetés {*subjection*} minden fajtája származtatott jelenség, hogy

pusztán egyéb gazdasági és társadalmi folyamatok következményei: eredőik a termelőerők, az osztályharc, az ideológiai struktúrák, amelyek meghatározzák a szubjektivitás formáját.

Bizonyos, hogy az alávetés mechanizmusait nem lehet a kizsákmányolás és az uralom mechanizmusaival való kapcsolatukon kívül tanulmányozni. Nem arról van azonban szó, hogy pusztán csak alapvetőbb mechanizmusok „végpontját” jelentik. Összetett és körkörös kapcsolatban vannak más formákkal.

Annak, hogy társadalmunkban ez a fajta küzdelem egyre inkább túlsúlyba kerül, az az oka, hogy a tizenhatodik század óta folyamatosan fejlődik a hatalomnak egy új politikai formája. Ez az új politikai szerkezet, mint mindenki tudja, az állam. A legtöbbször azonban az államot úgy képzelik el, hogy az egyfajta politikai hatalom, amely az egyénekről nem vesz tudomást, és csak az egész közöség érdekeit, pontosabban a polgárok egy osztályának vagy csoportjának érdekeit veszi tekintetbe.

Ez így is van. Szeretném azonban hangsúlyozni azt a tényt, hogy az állam hatalma (és ez erejének egyik oka) egyszerre individualizáló és totalizáló hatalmi forma. Véleményem szerint soha nem volt az emberi társadalmak történelmében – még a régi kínai társadalomban sem – ilyen furfangos kombinációja egyazon politikai struktúrákon belül az individualizáló technikáknak és a totalizációs eljárásoknak.

Ez abból adódik, hogy a modern nyugati állam új politikai formában integrált egy régi hatalmi technikát, amely keresztény intézményekben gyökerezett. Hívjuk ezt a hatalmi technikát lelkipásztori hatalomnak.

Először erről a lelkipásztori hatalomról szólnék néhány szót.

Sokszor elhangzott már, hogy a Kereszténység olyan etikai kódot hozott létre, amely alapvetően különbözött az ókori világtól. Rendszerint kisebb hangsúly kerül arra a tényre, hogy egyszeresmind új hatalmi viszonyokat jelentetett meg és terjesztett el az ókori világban.

A Kereszténység az egyetlen vallás, amely Egyházzá szervezte magát. Mint ilyen, azt az elvi posztulátumot fogalmazza meg, hogy vallásos képességüktől fogva bizonyos személyek nem hercegként, elöljáróként, prófétaként, jóvendőmondóként, jótevőként, oktatóként,

stb., hanem lelkipásztorként szolgálhatnak másokat. Ez a szó ugyanakkor a hatalomnak egy nagyon speciális formáját jelöli.

1. A hatalomnak olyan formája ez, amelynek végső célja, hogy biztosítsa az egyéni üdvözülést a túlvilágon.

2. A lelkipásztori hatalom nem egyszerűen olyan hatalmi forma, amelyik parancsol; egyúttal arra is késznek kell lennie, hogy feláldozza magát a nyáj életéért és üdvözüléséért. Ennélfogva különbözik a királyi hatalomtól, amely alattvalóitól {*subjects*} követel áldozatot, hogy a trónt megmentsék.

3. A hatalomnak olyan formájáról van szó, amely nem csupán az egész közösséggel törődik, hanem minden egyes egyénnel külön-külön, egész élete során.

4. Végül, a hatalomnak ezt a formáját nem lehet úgy gyakorolni, hogy ne tudnánk, mi van az emberek fejében, hogy ne térképeznék fel lelküket, hogy ne készítenék őket titkaik felfedésére. Ez a hatalom feltételezi a lelkiismeretről való tudást és az irányítására való képességet.

Ez a hatalmi forma (szemben a politikai hatalommal) az üdvözülésre orientálódik. Áldozathozó (szemben az uralkodói elvvel); individualizáló (szemben a jogi hatalommal); egész életen át folyamatosan működik, és az igazságnak – pontosan az egyén igazságának – a létrehozásához kapcsolódik.

Erre persze az a várható válasz, hogy mindez már a történelemé; a lelkipásztori funkció, ha nem tűnt is el, mindenesetre hatékonyságának jó részét már elvesztette.

Ez igaz, de azt gondolom, különbséget kell tennünk a lelkipásztori hatalom két aspektusa között – az egyik az egyházi intézményesítés, amely a tizennyolcadik század óta megszűnt vagy legalábbis elvesztette működési erejét, a másik pedig ennek az intézményesítésnek a funkciója, amely az egyházi intézményen kívül elterjedt és megsokszorozódott.

A tizennyolcadik század körül egy fontos jelenség játszódott le – ennek az individualizáló hatalomnak az új elosztása, új megszerveződése.

Nem hiszem, hogy a „modern államot” olyan dolognak kellene tekintenünk, mint amely az egyének felett jött létre, figyelmen kívül

hagyva identitásukat vagy még pusztán létüket is; ellenkezőleg, az állam igen kifinomult struktúra, amelybe az egyének beépíthetők, egy feltétellel: ennek az individualitásnak új formát kell öltenie, és alá kell rendelődnie egy sor rendkívül sajátos mintának.

Bizonyos szempontból az államot az individualizáció modern mátrixának vagy a lelkipásztori hatalom új formájának tekinthetjük.

Még néhány szót erről az új lelkipásztori hatalomról.

1. Céljában változást figyelhetünk meg, hiszen immár nem arra irányult, hogy az embereket elvezesse üdvözülésükhöz a túlvilágon, hanem még ebben az életben kívánta számukra biztosítani azt. Ebben a kontextusban az *üdvözülés* szó új jelentéseket vesz fel: egészség, jólét (azaz a gazdagság, életszínvonal), biztonság, védelem a balesetekkel szemben. Egy sor „világi” cél vette át a hagyományos lelkipásztorok vallásos törekvéseinek helyét, méghozzá igen zökkenőmentesen, mivel különféle okok miatt a lelkipásztori tevékenység ezeknek a céloknak bizonyos részét járulékos módon továbbkísérte; gondoljunk csak az orvostudomány szerepére és jóléti funkciójára, amelyet hosszú ideig a katolikus és a protestáns egyház biztosított.

2. Ezzel együtt a lelkipásztori hatalom tisztviselőinek száma megnövekedett. Alkalmanként a hatalomnak ezt a formáját az államgépzet vagy legalábbis egy közszolgálati intézmény gyakorolta, mint például a rendőrség. (Ne felejtjük el, hogy a rendőrséget a tizennyolcadik században nem csupán a törvény és a rend fenntartására találták ki, és nem is csak a kormányok megsegítésére az ellenségeikkel szemben vívott harcaikban, hanem arra is, hogy biztosítsa a városi ellátást, a higiéniát, az egészségügyet és más feltételeket, amelyek a kézművességhez és a kereskedelemhez voltak szükségesek.) Időnként ezt a hatalmat magánvállalkozások, jóléti társaságok, adakozók és általában véve emberbarátok gyakorolták. Ugyanakkor a lelkipásztori funkciók felvételére mozgósították az ősi intézményeket is, így például a családot. Összetett struktúrák is gyakorolták ezt a hatalmat, mint például az orvostudomány, amely egyaránt magába foglalta a szolgáltatásait piacgazdasági elvek szerint áruló magánkezdeményezéseket csakúgy, mint a közszolgálati intézményeket, így például a kórházakat.

3. Végül, a pásztori hatalom törekvéseinek és gyakorlóinak megszaporodása az emberről való tudás fejlődését két szerep köré összpontosította: az egyik globalizáló és mennyiségi jellegű, és a népesítésre irányul; a másik analitikus, és az egyénnel áll kapcsolatban.

Mindez azzal járt, hogy a lelkipásztori típusú hatalom, amely évszázadokon – több, mint egy évezreden – keresztül egy meghatározott vallási intézményhez kötődött, hirtelen kiterjedt a társadalom egész felépítésére, és intézmények sokaságában talált támogatásra. A többé-kevésbé összefonódott, többé-kevésbé rivalizáló lelkipásztori és politikai hatalom kettősségének helyében pedig megszületett egy individualizáló „taktika”, amely egy sor hatalmi formát jellemez: a család, az orvostudomány, a pszichiátria, az oktatás, a munkaadók hatalmát.

A tizennyolcadik század végén Kant írt egy rövid szöveget az egyik német újságba, a *Berliner Monatschrift*-be. A címe így hangzott: *Was heißt Aufklärung?* {*Mi a felvilágosodás?*} Sokáig viszonylag kis jelentőségű írásnak tekintették, és még ma is annak tartják.

Én azonban a magam részéről nagyon érdekesnek és elgondolkodtatónak tartom, mivel ez volt az első alkalom, hogy egy filozófus nem csupán a metafizikai rendszer vagy a tudományos ismeret alapjainak vizsgálatát tette meg a filozófia feladatának, hanem egy történelmi esemény – egy friss, sőt kortárs esemény tanulmányozását.

Amikor 1784-ben Kant megkérdezte, „*Was heißt Aufklärung?*”, ezen azt értette: Mi folyik most éppen? Mi történik velünk? Mi ez a világ, ez a korszak, ez a jelenlegi pillanat, amelyben élünk?

Vagy más szavakkal: Mik vagyunk mi? mint *Aufklärer*, mint a felvilágosodás része? Hasonlítsuk össze ezt a descartes-i kérdéssel: Ki vagyok én? Én, mint egy egyedi, de univerzális és nem-történelmi szubjektum?

Kant azonban valami mást kérdezett: Mik vagyunk mi? a történelem egy egészen pontosan meghatározott pillanatában. Kant kérdése úgy jelentkezik, mint ami egyszerre analizise önmagunknak és saját jelenünknek.

Úgy vélem, a filozófiának ez a vonatkozása egyre fontosabbá vált. Hegel, Nietzsche...

Az „egyetemes filozófia” másik aspektusa nem tűnt el. Mind fontosabbá válik azonban a filozófiának az a feladata, hogy világunknak kritikus elemzését adja. Talán minden filozófiai probléma közül a jelen problémája a legbizonyosabb, meg annak a kérdése, hogy mik is vagyunk mi ebben az adott pillanatban.

A cél manapság talán nem is az, hogy felfedezzük, mik vagyunk, hanem inkább az, hogy elutasítsuk azt, amik vagyunk. El kell képzelnünk és fel kell építenünk azt, ami lehetnének, hogy megszabadulhassunk az effajta politikai „kettős kötéstől”, a modern hatalmi struktúrák egyidejű individualizáló és totalizáló működésétől.

A tanulság tehát: napjaink politikai, etikai, társadalmi, filozófiai problémája nem az, hogy megpróbáljuk megszabadítani az egyént az államtól és az állam intézményeitől, hanem az, hogy egyaránt megszabadítsuk magunkat az államtól és az individualizációnak attól a fajtájától, amely az államhoz kötődik. Elő kell segítenünk a szubjektivitás új formáinak kialakulását, mégpedig úgy, hogy elutasítjuk azt az individualitást, amelyet évszázadokon keresztül ránk erőszakoltak.